

TURKISTONDA YANGI USUL MAKTABLARINING FAOLIYATI

Mirzaliyeva Zarinabonu Jahongir qizi

Muqimiy nomidagi Qo'qon Davlat Pedagogika Instituti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. XIX asr oxiri –XX asr boshlarida Turkistondagi yangi usul maktablarining ochilishi, ularning yaratgan maktablari faoliyati, Chor Rossiyasining yangi usul maktablariga qarshi olib brogan siyosati ilmiy jihatdan yoritilgan.

Kalit so'zlar: Nikolay Ostroumov, usuli jadid, , Turkestanskie vedomosti, Oliy, Munavvarqori Abdurashidxon o'g'li.

Jadidlar o'rta asr darajasida qotib qolgan, Qur'on suralarini yodlash va talqin qilishdangina iborat konfessional ta'limga qarshi chiqdi. Jadidlarning asosiy ustuvor qarashlari intellektual uyg'onishga intilishdan iborat edi. Jadidlarning madaniyatni, adabiyotni va tilni rivojlantirishga qaratilgan edi. XX asr Turkiston o'lkasida milliy uyg'onish shabadalarini kuchaytirildi: o'lkada "Tarjimon", "Turk yurdu", "Vaqt", "Mulla Nasriddin", "Sho'ro" kabi gazeta va jurnallarning mushtariylari soni oshib bordi, ulardagi islohotchilik harakatiga bag'ishlangan maqolalar o'lka pedagoglarini o'z faoliyatlariga tanqidiy qarashga majbur etdi. Ilk usuli jadid maktablari vujudga keldi, ona tili va adabiyot, tabiiy fanlarni o'qitish masalasiga ehtiyoj va e'tibor kuchaydi.

Jadidlar, birinchi navbatda, maorifni, maktab va madrasalarni, ularda o'qitish usullarini tubdan isloh qilish, ta'lim-tarbiya tizimini o'zgartirish, millatni ma'nan uyg'otish uchun kurash olib bordilar. Ular o'zbek xalqining ming yildan ortiq taraqqiyot tarixiga ega bo'lgan tafakkur gulshanidan bahra oldilar, umuminsoniy qadriyatlarga asoslandilar, shu bilan birga, turk dunyosi xalqlarining ma'naviy rahbari Ismoilbey Gaspirali o'qish-o'qitish, maktab va madrasa islohotiga oid fikrlari ta'sirida bo'ldilar. Agar Ismoilbek Gaspirali g'oyalari mohiyatiga nazar tashlasak, ularning, ayniqsa, dastlabki davrda Rossiyaning ruslashtirish siyosatiga qarshi qaratilganligi, yuksak taraqqiyotga milliylikni saqlagan holda erishishga chaqirishi sezilib turishini ko'ramiz. Jumladan u shunday yozadi: "Ovrupa bir keksa choldir, tajribasi ko'pdir. Ulug' yoshiga hurmatimiz bor. Tajribasidan o'rganamiz. Lekin xatolarini takrorlamaymiz. Maktablarini, universitetlarini biz ham quramiz. Ammo aqllarimizni qanchalik yoritsak, qalblarimizni ham shuncha haqqoniyat bilan to'ldirmoqqa harakat qilamiz. Ovrupada nimani ko'rsak, yosh boladek olib yugurmaymiz. Esli-hushli insonlardek "bu nimadir?, Oqibati nima bo'ladi?, Vijdon va haqqoniyatga uyg'unmi?", - deya aql tarozisiga tortib olamiz. Ovrupa madaniyati

mulohazasiz qabul qilaverish mumkin bo'lgan bir narsa emas"¹. Bundan ko'rinadiki, jadidlar yevropaliklarning tajribasini to'g'ridan-to'g'ri emas, balki uni faqatgina ijobiy tomonlarini qabul qilganlar. Ismoil Gaspirinskiy ilmga qattiq berildi. Jahon madaniyati durdonalarini mashaqqat bilan o'rgandi. Natijada turli ilmlardan boxabar bo'ldi. Bir necha tillarni mukammal egalladi. Bu esa uning jahon ilm-fan yutuqlari bilan tanishuviga keng yo'l ochdi. Ana shu tufayli Ismoil Gaspirinskiy Sharq bilan G'arb olamini taqqoslash va yakdil bir hulosaga kelish imkoniyatiga ega bo'ldi. Musulmon turkiy olamini jahon ma'rifati, ilm darajasiga ko'tarish G'oyasi unga kecha-kunduz tinchlik bermadi. Rossiyaga mustamlaka bo'lgan barcha musulmon hududlar maorifini mutlaqo isloh qilish, ularda dunyoviy fanlarni o'qitish masalasini ko'tardi. Maktab va madrasalarda diniy ta'limot, arab, fors va rus tillarini o'rganish bilan bir qatorda tibbiyot, hikmat, kimyo, nabotot, nujum, handasa fanlarini o'qitish zarurligini ilgari surdi va uni amalga oshirishga kirishdi. U 1884 yilda Qrimdagi Boqchasaroy shahrida jadid maktabiga asos soldi. dastur tuzib darslik yozdi. Ana shu darslik yordamida 40 kun ichida 12 o'quvchini savodini chiqardi va bu usul «usuli savtin» - Harf tovushi usuli, ya'ni «usuli jadid» nomi bilan tezda shuhrat topdi. Jadidlar xalqning fikrlash darajasini oshirish ularni mustaqillikka yetaklaydi deb o'ylashardi. Bu esa albatta yangi usuldagi maktablarni ochish orqali amalga oshirilardi. Lekin podsho hukumati bunday usuldagi maktablar faoliyatiga tazyiq o'tkazardi. Har qanday ta'qib va tazyiqlarga, mutaassib ulamolarning dashnomlariga, bo'htonlariga qaramay, jadid maktablari xalq e'tiborini qozonishi, ayniqsa, musulmon qardoshlarning bu boradagi hamjihatliklari, hamkorliklari general-gubernatorlik siyosatdonlari, mafkurachilari faoliyatini yanada kuchaytirdi. 1909 yilda Nikolay Ostroumov «Turkestanskije vedomosti» gazetasida maqolasini e'lon qildi. Unda muallif quyidagilarni yozadi: «Rus ma'muriyatining yerliklar eski maktablariga nisbatan qo'llagan mensimaslik, nazar-pisand qilmaslik siyosati o'lkadagi hukmronligimizning dastlabki o'n yilligida o'zini oqlagan bo'lishi mumkin. Ammo keyingi uch o'n yillikda bu siyosat o'zini oqlamaganini hech narsa bilan yashirib bo'lmaydi. Mana, chindan ham pushaymon bo'ladigan voqea sodir bo'ldi. Biz o'lkada... katta qiyinchiliklar bilan bir necha rus-tuzem maktabi ochganimizda, boshqalar tashqaridan (Qrimdan) katta g'ayrat bilan o'lka maorifi uchun boshqa bayroq ostida mustaqil faoliyat olib bordi. Bu yangi usul maktablari ma'muriyatning hech qanday ruxsatisiz ochila boshladi va ajablanarli, yo'l qo'yib bo'lmaydigan tomoni shundaki, hozir ham bunday holat oblast, uezd ma'muriyatlari, hatto hukumat maktablar inspeksiya nazoratisiz davom etmoqda». Bunday maktablar dastlabki vaqtlarda hukumat ruxsatisiz ochila boshlagan edi, keyin ularning ochilishi, butun faoliyati to'la gubernatorlik

¹ Гасприли. И. Оврупа маданиятига бир танқидий назар / "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" г., 1996 йил, 10 январ сони.

nazoratiga o'tdi. Jadid maktablarining faoliyati endi nihoyatda og'ir kecha boshladi. Bir tomondan, mutaassib ulamolar, «usuli qadim» tarafdorlari «usuli jadid» maktablariga qarshi turli-tuman bo'htonlar uyushtirdilar, muallimlarini esa hatto kofirlikda aybladilar, xalq bolalarini bunday maktablardan qaytarishga harakat qildilar. Shu o'rinda Samarqandning Ulug'bek madrasasi jomesida 5-6 ming namozxon o'rtasida mutaassiblarning shoir va pedagog Siddiqiy-Ajziy va Abduqodir Shakuriylarni kofirga chiqarishlarini, Mirmuhsin Shermuhamedov va So'fizodalarni sazoyi qilib, o'z Vatanidan quvg'in qilishlarini esga olish o'rinlidir. Mutaassiblarning bunday hatti-harakatlari, ikkinchi tomondan, bundan ham dahshatliroq kuch bo'lmish mustamlakachi ma'murlarning ta'qib va tazyiqlariga katta yo'l ochib berdi². Munavvarqori Abdurashidxon o'g'li siyosiy tashkilotlarning uzluksiz so'rovlariga javob berishga, do'q-po'pisalariga, qamoqlariga chidashga majbur bo'ldi. Shuning uchun ham «usuli jadid» maktablarining taraqqiyoti va ko'lamining kengayishi, ayniqsa, mustamlaka Turkiston o'lkasi sharoitida ancha og'ir kechdi. «Usuli jadid» nomini olgan «usuli savtiya»ga asoslangan maktablar mohiyat e'tibori bilan «rus-tuzem» maktablariga qarshi vujudga keldi. «Usuli jadid» maktablarida milliy ma'naviyati yuksak, millat, Vatan istiqboli uchun jon kuydiruvchi yoshlarni tarbiyalab yetishtirish birinchi o'rinda turgan. Jadid pedagoglarining buyuk xizmatlari shundaki, ular maktablarda ona tilida ta'lim-tarbiya berishga, milliy adabiyot, musulmon dini va ma'naviyati asoslarini o'qitishga hal qiluvchi masala sifatida qaradilar. Chunki ular millatning o'zligini saqlovchi asosiy vosita ona tili va milliy adabiyot deb bildilar³. Jadidlar yurt istiqloli va taraqqiyotini zamonaviy mutaxassisiz tasavvur qila olmadilar. Shu munosabat bilan jadidlar asosiy e'tiborni mahalliy xalq bolalaridan kuchli kadrlar tayyorlashga kirishdilar. Ular bu vazifani amalga oshirish uchun maktab-maorif tizimini takomillashtirish kerak ekanligini anglab yetdilar. Shu maqsad yo'lida yangi usul maktablarini yaratishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ydilar. Yangi usul maktablarining boshqa maktablaridan farqi va yutuqlari shundaki, bu maktablarda sinf dars tizimiga o'tildi. Ko'rgazmali materiallardan foydalanish ancha samarali usul ekanligi isbotlandi. Sinf xonalarning toza va yorug'ligi, partalarda o'tirib o'qitilishi, dars tanafuslarining joriy etilishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Jadid maktablari ortib borgan sari ularning dars berish tizimi takomillashib boraverdi. Jadid maktablarida dars o'tish dasturlarini, darsliklarni yaratishda Munavvarqori Abdurashidxonovning o'rni beqiyof. «Munavvar» – nur olgan, nurli degani. Turkiyada hozir ham bu so'zni ziyoli o'rnida qo'llaydilar. «Qori» deb Qur'onni maromiga yetkazib o'qiydiganni aytganlar. «Taraqqiy» gazetasi, 1906 yil, 14 iyun

² Dolimov. Ulug'bek „Jadidchilikning tamal toshi“ „Jahon adabiyoti“, 2010 yil, 1-son.

³ Dolimov. Ulug'bek „Jadidchilikning tamal toshi“ „Jahon adabiyoti“, 2010 yil, 1-son.

da chiqqan „Bizning jaholat-jahli murakkab’ maqolasida Bir bolani maktabg'a bermakdan maqsudi vojibot diniyamiz o'lg'on ilmi qiroat, masoili e'tiqodiya, farz, vojib, sunnat mustahab, harom, makruh, namoz va ro'za, haj va zakotlarni ham zaruroti dunyaviyamiz o'lg'on ilmi hisob, jug'rofiya, tavorix, xususan, «Tarixi Islom» kabi foydalik ilmlarni bildurmoq deydi⁴. U yana madrasalarda o'qitalidigan Fuzuliy, Navoiy asarlari haqida aytib o'tib ularni o'qitmaslikka chqairadi. Munavvarqori Toshkentda ochilgan jadid maktablari uchun o'zi tuzgan dastur va darsliklarni joriy etdi, ular asosida jamoat oldida ochiq darslar va imtihonlar tashkil qildi. Bundan asosiy maqsad, birinchidan, usuli jadid maktablarini badnom qiluvchi mutaassib qadimchilarning da'volari asossiz ekanligini xalq oldida namoyish etish bo'lsa, ikkinchidan, xalq o'rtasida ilm-ma'rifatga, yangi o'qitish usuliga, zamonaviy turmush tarziga rag'bat uyg'otish edi. Shuning uchun ham Munavvarqori imtihonlarga o'quvchilarning ota-onalaridan tortib, shariat-din peshvolarigacha, hatto o'lkada katta e'tibor qozongan olimu shoirlarni, ma'rifatli boylarni ham taklif qilgan⁵. Hattoki, Behbudiya maktabida har yilning oxirlarida tanatanali imtihonlar o'tkazilib turilardi. Imtihonlarga, albatta, ota-onalar va boshqa mehmonlar ham taklif qilinardi. Bu birinchidan: «usuli jadid» maktablarini ko'proq targ'ib qilish va uning o'qish tartiblarini ko'rsatish bo'lsa; ikkinchidan maktabni hayotiyroq qilish, ya'ni bola va maktab birligini amalga oshirish edi. Sakkiz sinf, ya'ni birinch bosqichni tugatgan shogird arabcha, forsha va turkchada bemalol so'zlab, yozardi. Ruschani ham o'qib, bemalol gaplasha olardi. Turkistonning boshqarma mahkamalarining barchasida ishlashga qurbi yetardi. Bu shogird maktabda muallimlik ham qila olardi, tijorat bilan ham shug'ullanar, hatto muharrirlik ham qo'lidan kelardi. Har yilgi imtihonlarga barcha joydagi vakillarga xat yuborilib taklif etilardi. Lekin ko'pchilik maktabning yutuqlarini ko'ra olmaganlar kelmasdi. Behbudiy aytar ediki: «Kelib ko'rsunlar, durust bo'lsa, rivoj bersunlar, nodurust bo'lsa, dalil ila isbot qilsunlar... maqsadimizda xizmatdan va millatdan boshqa narsa yo'qdur».

Xulosa qilib aytganda, jadidlar o'lkani ozodlikka chiqarish uchun avvalo xalqning ongini ko'tirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yidilar. Bu uchun esa o'zlari yangi usul maktablariga asos solishdi. Bu maktablarda diniy ta'lim bilan bir qatorda fanlar o'qitildi. O'quvchilarning tez va oson savodini chiqarish uchun o'zlari ta'lim berishda yangi usullarni yaratdilar. Bu usullar usuli savtiya yoki usuli jadid nomi bilan kirdi. Ularning yaratgan darsliklari, dars o'tish texnikalari hozirda ham o'z ahamiyatini yo'qotmadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

⁴ Dolimov. Ulug'bek „Jadidchilikning tamal toshi“ „Jahon adabiyoti“, 2010 yil, 1-son

⁵ Dolimov. Ulug'bek „Jadidchilikning tamal toshi“ „Jahon adabiyoti“, 2010 yil, 1-son.

1. Гаспрали. И. Оврупа маданиятига бир танқидий назар / “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” г., 1996 йил, 10 январ сони.
2. Dolimov.Ulug'bek „Jadidchilikning tamal toshi” “Jahon adabiyoti”, 2010 yil, 1-son.
3. Dolimov.Ulug'bek „Jadidchilikning tamal toshi” “Jahon adabiyoti”, 2010 yil, 1-son.
4. Dolimov.Ulug'bek „Jadidchilikning tamal toshi” “Jahon adabiyoti”, 2010 yil, 1-son
5. Dolimov.Ulug'bek „Jadidchilikning tamal toshi” “Jahon adabiyoti”, 2010 yil, 1-son